

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI

Rada naukowa:

ks. prof. dr hab. ANDRZEJ KOPICZKO

ks. bp prof. dr hab. JAN KOPIEC

ks. prof. dr hab. JÓZEF MANDZIUK

ks. prof. dr hab. JÓZEF SWASTEK

ks. prof. dr hab. MAREK T. ZAHAJKIEWICZ

ks. prof. dr hab. ZYGMUNT ZIELIŃSKI

KOŚCIÓŁ W POLSCE

DZIEJE
I KULTURA

IV

Redaktor
JAN WALKUSZ

Wydawnictwo KUL
Lublin 2005

dern und der Universitätsbibliothek in Warschau zu übergeben. Er untersuchte die Bibliotheken der Zisterzienser in Wąchock, Sulejów und Koprzywnica, der Benediktiner in Święty Krzyż und Siechiechów, der Bernhardiner in Opatów, der Camaldulenser in Rytwiny sowie der Benediktinerinnen, der Dominikaner und der Reformaten in Sandomierz. Im Gefolge der durchgeführten Bibliotheksaktion konfiszierte Linde 15.939 Bücher, von denen ein Teil verlorenging, während die übrigen in das Eigentum der Warschauer Universitätsbibliothek übergingen.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich

WALDEMAR ROZYNKOWSKI

**KRZYŻACKIE KSIĘGI LITURGICZNE
W PARAFIACH DIECEZJI: CHEŁMIŃSKIEJ,
POMEZAŃSKIEJ, WARMIŃSKIEJ
ORAZ WŁOCŁAWSKIEJ PO 1466 ROKU**

Na mocy postanowień drugiego pokoju toruńskiego w 1466 r. zakon krzyżacki został zobowiązany do opuszczenia części swoich dotychczasowych terenów, tzn. Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej, części Prus właściwych, wokół Malborka i Elbląga, oraz część Warmii. Okazuje się jednak, że na różnych płaszczyznach możemy na tych właśnie obszarach śledzić jego swoistą kontynuację. Dotyczy to na przykład spraw liturgii. Wydaje się, że przez długi czas po opuszczeniu tych terenów przez zakon w wielu miejscach posługiwano się jego liturgią. Taki wniosek można wysunąć, przeglądając zapisy inwentarzowe z obszarów diecezji: chełmińskiej, pomezkańskiej i warmińskiej oraz z archidiakonatu pomorskiego diecezji włocławskiej. Spotykamy w nich sporo informacji o znajdujących się w poszczególnych parafiach księgozbiorach, w tym o krzyżackich księgach liturgicznych. Stanowią one przedmiot naszego zainteresowania¹.

¹ Stan badań nad księgozbiórami parafialnymi w okresie nowożytnym na interesującym nas obszarze jest bardzo skromny. Zob.: K.M. Kowalski, *Księgozbiory parafialne Archidiakonatu Pomorskiego w XVI-XVIII w. Studium z dziejów kultury intelektualnej Prus Królewskich*, Gdańsk 1993, ss. 224; W. Rozynkowski, *Księgozbiór parafii dekanatu chełmińskiego w świetle najstarszej wizytacji z 1641 roku*, „Folia Toruniensia” 2002 [druk 2003], t. 2-3, s. 177-181, oraz zestawioną w obydwóch pracach literaturę i źródła.

Przypomnijmy, że w średniowieczu na terenie państwa zakonu krzyżackiego używano powszechnie krzyżackich ksiąg liturgicznych, mamy tu na uwadze przede wszystkim mszały oraz brewiarze². Najwięcej samodzielności miała w tym względzie na pewno diecezja warmińska, wydaje się jednak, że w średniowieczu i jej liturgia była pod dużym wpływem zakonu³. W związku z tym w diecezjach obowiązywały krzyżackie wskazania liturgiczne, tzw. *Notula Dominorum Teutonicorum*. Prawdopodobnie jedynymi środowiskami, które posiadały w tym względzie większą autonomię, były środowiska zakonne, czyli: franciszkanie, dominikanie czy cystersi.

Na pewno nic się w tym względzie nie zmieniło się po 1466 r. O tym, że przez kolejne lata używano krzyżackich ksiąg liturgicznych, przekonują nas informacje zawarte w wizytacjach oraz w zachowanych spisach inwentarzowych z XVI i XVII w.

Charakterystykę księgozbioru liturgicznego rozpoczynamy od diecezji chełmińskiej. W archiwum parafii św. Janów w Toruniu przechowywane są do dzisiaj dwa drukowane mszały krzyżackie z przełomu XV i XVI w.: *Missalis notulam duorum teutonicorum unitantis epigramma*⁴. Bardzo prawdopodobne, że zostały one wymienione w zachowanym inwentarzu kościoła z 1596 r. W zakrystii

² O liturgii krzyżackiej zob.: H. Piwoński, *Hymny w zabytkach liturgiczno-muzycznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” [dalej: ABMK] 1985, t. 51, s. 283-346; tenże, *Indeks sekwencji w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, ABMK, 1984, t. 49, s. 221-244; tenże, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, ABMK, 1983, t. 47, s. 313-362; A. Löffler, *Die Liturgie Deutschen Ordens in Preuen. Ritus und Heiligenverehrung am Beispiel des Festes Visitatio Mariae anhand der Königsberger Fragmentüberlieferung*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” Bd. 47 1998, H. 3, s. 371-382; także, *Fragmente liturgischer Handschriften des Deutschen Ordens im Historischen Staatsarchiv Königsberg, Lüneburg* 2001, ss. 273. W wymienionych pozycjach zestawiono najważniejszą literaturę dotyczącą liturgii zakonu krzyżackiego.

³ Zob.: M. Krüger, *Der kirchliche Ritus in Preußen während der Herrschaft des Deutschen Ordens*, „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands” [dalej: ZGAE] 1866, Bd. 3, s. 694-712; H. Piwoński, *Kult świętych*, s. 318; W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agenda i rytuały diecezji warmińskiej (1574-1939)*, pod red. W. Nowaka, Olsztyn 1999, s. 11-12.

⁴ K. Kluczajd, *Skarby toruńskiej katedry*, Toruń 2002, s. 30.

miały się wtedy znajdować *Duo missalia Teutonicorum antiqua*⁵. Poza tym ten sam inwentarz podaje, że mszały krzyżackie znajdowały się także przy ołtarzach św. Anny oraz Krzyża Świętego⁶.

Odnośnie do pozostałego terenu diecezji chełmińskiej w zachowanych źródłach wizytacyjnych znajdujemy nieliczne informacje o krzyżackich księgach liturgicznych przechowywanych w parafiach. Wynika to jednak prawdopodobnie z faktu, że wizytacje te miały miejsce dopiero od połowy XVII w., czyli przeszło dwa wieki po opuszczeniu tego terenu przez zakon. Mimo to w dwóch miejscach inwentarza wizytacji z lat 1667-1672 spotykamy informacje o zachowanych jeszcze w parafiach krzyżackich księgach liturgicznych. Dwa stare mszały krzyżackie – *Missalia 2 vetustissima Crucigerorum* – spotykamy w parafii Czyste⁷, jeden stary mszał krzyżacki – *Missale Crucigerorum vetustissimum* – znajdował się także w parafii Turowo⁸. Przypomnijmy, że ta ostatnia parafia leżała do 1525 r. w granicach diecezji pomezańskiej⁹. Po sekularyzacji biskupstwa znalazła się w granicach diecezji chełmińskiej.

Nie można wykluczyć, że część krzyżackich ksiąg liturgicznych skryta była pod lakonicznymi uwagami o znajdujących się w parafiach starych księgach, np. w parafii Zajęczkowo podczas wizytacji w 1647 r. odnotowano: *Missale et Agendum antiquam*¹⁰.

O tym, że na terenie diecezji chełmińskiej używano przez długi czas ksiąg liturgicznych różnego pochodzenia, w tym zapewne i krzyżackich, przekonuje nas zapis w postanowieniach synodalnych diecezji chełmińskiej z 1583 r., w którym czytamy o obowiązku używania

⁵ Archiwum parafii św. Janów w Toruniu, *Inventarium vasorum argenteorum aliusque Suppellectilis Sacra Templi Parochialis Tituli S. Joannis [...]*, k. 8v [bez numeracji stron]; K. Kluczajd, *Skarby*, s. 30, 38.

⁶ Archiwum parafii św. Janów w Toruniu, *Inventarium*, k. 20, 22v.

⁷ *Visitationes Episcopatus Culmensis Andre Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667-1672 factae*, curavit B. Czapla, *Fontes TNT*, t. 6-10, 1902-1904, s. 171.

⁸ Tamże, s. 433.

⁹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243-1821*, cz. 1, Elbląg 1999, s. 456.

¹⁰ *Visitationes ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae*, curavit A. Pobłocki, *Fontes TNT*, t. 4, 1900, s. 30.

brewiarzy i mszałów rzymskich¹¹. Gdyby liturgia sprawowana była we wszystkich parafiach diecezji według tych samych, nowych ksiąg, nie byłoby potrzeby przypominania o tym, że należy ich właśnie używać.

Znacznie więcej informacji o krzyżackich księgach liturgicznych spotykamy na obszarze diecezji warmińskiej. Zawierają je spisy inwentarzowe z drugiej połowy XVI w. W katedrze we Fromborku w 1578 r. mszały krzyżackie znajdowały się przy ołtarzach: św. Pawła¹², św. Andrzeja¹³, św. Augustyna¹⁴ oraz św. Wawrzyńca¹⁵. Przy ołtarzu św. Marcina odnotowano *Missale secundum ritum Dnorum Teutonicorum in pergamenio impressum*¹⁶.

W inwentarzu kościoła w Biskupcu Reszelskim (1597) spotykamy *Breviarium Teutonicorum impressum*¹⁷. Ciekawą informację znajdujemy w zapisie inwentarza kościoła w Braniewie (1565): „It. Missale Teutonicotum in cuius principio scriptum est pertinere ad altare Divi Nicolai in Ecclia Cathedrali”¹⁸. W zapisie tym jakby tłumaczono się z posiadania i zapewne korzystania nadal z krzyżackiej księgi liturgicznej, dodając jednocześnie, że wszystko najważniejsze się w niej znajdowało.

W inwentarzu kościoła w Dobrym Mieście (1581) spotykamy informacje, że w szafie należącej do Walentego Steinpicka znajdował się mszał krzyżacki¹⁹, a skrzynka witrykusa zawierała mszał oraz brewiarz krzyżacki²⁰. W kościele w Ornece (1584) przy ołtarzu głównym św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty znajdowały się dwa mszały krzyżackie²¹.

¹¹ *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis*, wyd. A. Mańkowski, Toruń 1929, Fontes TNT, t. 24, s. 31-32.

¹² *Die ältesten Schatzverzeichnisse der ermländischen Kirchen*, hrsg. v. F. Hipler, ZGAE, Bd 8, 1886, s. 527.

¹³ Tamże, s. 528.

¹⁴ Tamże, s. 531.

¹⁵ Tamże, s. 531.

¹⁶ Tamże, s. 530.

¹⁷ Tamże, s. 538.

¹⁸ Tamże, s. 543.

¹⁹ Tamże, s. 549.

²⁰ Tamże, s. 551.

²¹ Tamże, s. 578.

Zauważmy, że podane przykłady posiadania i zapewne w dużym stopniu także używania krzyżackich ksiąg liturgicznych dotyczą ośrodków miejskich. Należy przypuszczać, że znacznie więcej mogło się ich znajdować w parafiach wiejskich. Zakup nowych ksiąg liturgicznych był przecież dla nich znacznie większym wysiłkiem finansowym. Taki wniosek potwierdzają także podane niżej informacje dotyczące Pomorza Gdańskiego.

Informacje o krzyżackich księgach liturgicznych w diecezji warmińskiej zasługują na jeszcze jeden ważny komentarz. Wiemy, że w diecezji tej już od średniowiecza dbano o promocję własnych ksiąg liturgicznych. Szczególne starania o ich wydanie miały miejsce pod koniec XV w. Biskup Łukasz Watzenrode polecił wydanie na własny koszt brewiarza, mszału oraz agendy, dlatego w diecezji pojawiły się: *Breviarum Warmiense*, wydany w Norymberdze w latach 1494-1497; *Missale Warmiense*, wydany w Strasburgu w 1497 r., oraz *Agenda sive Benedictionale commune agendorum cuilibet pastori ecclesiae necessarium*, wydana w Lipsku dwukrotnie, w latach 1505 i 1512²².

Zauważmy, że warmińskie księgi liturgiczne spotykamy najczęściej w przywoływanych wyżej zapisach inwentarzowych, omawiających stan posiadanego księgozbioru przez poszczególne parafie. Dla przykładu przy ołtarzu Marii Magdaleny w katedrze fromborskiej odnotowano *Missale unum Varmiense*²³, a w inwentarzu kościoła w Reszlu *Missale Warmiense novum*²⁴.

Sytuacja w diecezji warmińskiej ukazuje, że z jednej strony bardzo szybko zadbano w niej o własne księgi liturgiczne, z drugiej jednak nie zaniechano używania ksiąg innej proveniencji, w tym i zakonu krzyżackiego.

²² F. Hipler, *Geschichte des altermländischen Breviariums, Pastoralblatt für Diözese Ermland*, 1876, Bd. 8, s. 110-118; F. Fleischer, *Das altermländische Missale*, tamże 1894, Bd. 26, s. 72-75; T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika*, Toruń 1996, s. 114; W. Nowak, *Geneza agendy*, s. 12-15.

²³ *Die ältesten Schatzverzeichnisse*, s. 525, zob. także s. 526, 540-541.

²⁴ Tamże, s. 565.

Pomorze Gdańskie wchodziło w skład diecezji włocławskiej i stanowiło tzw. archidiaconat pomorski. W wizytacji z końca XVI w. spotykamy wiele informacji o księgach krzyżackich²⁵.

Mszały znajdowały się w następujących miejscowościach parafialnych: Cekcyn²⁶, Chmielno²⁷, Dzierżążno²⁸, Garcz²⁹, Giemlice³⁰, Godziszewo³¹, Goręcin³², Gorzędziej³³, Jania³⁴, Kłodawa³⁵, Kościerzyna³⁶, Koźminek³⁷, Lalkowy³⁸, Nowa Cerkiew³⁹, Obozin⁴⁰, Piaseczno⁴¹, Pieniążkowo⁴², Reda⁴³, Starzyn⁴⁴, Strzelno⁴⁵, Strzecz⁴⁶, Subkowy⁴⁷, Swarzewo⁴⁸, Szpegawsk⁴⁹, Śliwice⁵⁰, Świątkowo⁵¹, Tczew⁵². Razem stanowiło to 27 parafii. Przypomnijmy, że w XV w. na terenie archidiaconatu znajdowało się około 140

²⁵ *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, curavit S. Kujot, Fontes t. 1-3, Toruń 1897-1899.

²⁶ Tamże, s. 142.

²⁷ Tamże, s. 29.

²⁸ Tamże, s. 76.

²⁹ Tamże, s. 444.

³⁰ Tamże, s. 8.

³¹ Tamże, s. 51.

³² Tamże, s. 28.

³³ Tamże, s. 53.

³⁴ Tamże, s. 73, 162.

³⁵ Tamże, s. 41.

³⁶ Tamże, s. 31.

³⁷ Tamże, s. 64.

³⁸ Tamże, s. 71.

³⁹ Tamże, s. 162, 449.

⁴⁰ Tamże, s. 50.

⁴¹ Tamże, s. 77.

⁴² Tamże, s. 72.

⁴³ Tamże, s. 18.

⁴⁴ Tamże, s. 16.

⁴⁵ Tamże, s. 13.

⁴⁶ Tamże, s. 37.

⁴⁷ Tamże, s. 65.

⁴⁸ Tamże, s. 11.

⁴⁹ Tamże, s. 231.

⁵⁰ Tamże, s. 91.

⁵¹ Tamże, s. 138.

⁵² Tamże, s. 60, 61, 394.

parafii⁵³, a więc znaczna część parafii przeszło sto lat po opuszczeniu tego terenu przez zakon posiadała krzyżackie księgi.

Zauważmy, że były to prawie wyłącznie parafie wiejskie. Oznacza to zapewne, że w mniejszych ośrodkach religijnych, na prowincji, znacznie dłużej niż w miastach używano krzyżackich mszałów. Być może w niektórych przypadkach decydowały o tym kwestie materialne, gdyż nabycie nowego mszału wiązało się ze sporym wydatkiem.

Na terenie archidiaconatu używano również gradułów i antyfonarzy krzyżackich. Spotykamy je w następujących miejscowościach parafialnych: Bzowo⁵⁴, Drzycim⁵⁵, Góra⁵⁶, Jeżewo⁵⁷, Komorsko⁵⁸, Kościerzyna⁵⁹, Lalkowy⁶⁰, Lubiewo⁶¹, Lipusz⁶², Nowa Cerkiew⁶³, Obozin⁶⁴, Opalenie⁶⁵, Piaseczno⁶⁶, Przysiersk⁶⁷, Śliwice⁶⁸ oraz Świątkowo⁶⁹. W sumie było to 17 miejscowości.

W zachowanych inwentarzach spotykamy także brewiarze krzyżackie. Natrafiamy na nie w następujących miejscowościach parafialnych: Oksywie, Tczew (kaplica św. Michała w kościele św. Krzyża)⁷⁰ oraz Gruczno⁷¹. W jednym przypadku, w parafii Piaseczno, spotykamy także psalterz krzyżacki – *Psalterium Teutonicorum*⁷².

⁵³ M. Biskup, *Parafie w państwie krzyżackim*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, pod red. Z.H. Nowaka, przy współpracy R. Czai, Toruń 2000, s. 91.

⁵⁴ *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae*, s. 170.

⁵⁵ Tamże, s. 144-145.

⁵⁶ Tamże, s. 15.

⁵⁷ Tamże, s. 145.

⁵⁸ Tamże, s. 155.

⁵⁹ Tamże, s. 31.

⁶⁰ Tamże, s. 157.

⁶¹ Tamże, s. 140.

⁶² Tamże, s. 462.

⁶³ Tamże, s. 162.

⁶⁴ Tamże, s. 50.

⁶⁵ Tamże, s. 169.

⁶⁶ Tamże, s. 167.

⁶⁷ Tamże, s. 132.

⁶⁸ Tamże, s. 143.

⁶⁹ Tamże, s. 138.

⁷⁰ Tamże, s. 20, 60.

W podsumowaniu wizytacyjnym parafii archidiaconatu pomorskiego z 1583 r. zatytułowanym *De parochis in genere* w jednym z punktów czytamy: *Breviariis, Missalibus dioecesanis carent, suppleant defectum theutonica*⁷³. Oczywiście, obecność krzyżackich ksiąg liturgicznych, szczególnie mszałów, nie była czymś nadzwyczajnym, w źródłach spotykamy księgi liturgiczne różnego pochodzenia. Dla przykładu przytoczmy zbiór mszałów, który znajdował się w wiejskiej parafii Nowa Cerkiew w 1599 r.: *Missale Theutonicorum vetus, Missalia Cracoviensia duo vetera, Missale Carmelitarum parvum, Missale parvum Romanum antiquius*⁷⁴. Dobrą ilustracją tego, że księgi te pochodziły z różnych miejsc, jest także zapis zawarty w podsumowaniu wizytacji w dekanatach gdańskim, mirachowskim i puckim w 1584 r.: *Nullus Breviario utitur Vladislaviensi, sed vel Theutonicum, vel Gnesnensi, vel Cracoviensi, Varmiensi*⁷⁵.

Jak już zauważono, przechowywanie i używanie ksiąg liturgicznych oraz sprawowanie liturgii według rytu i zwyczajów krzyżackich po 1466 r. było zapewne czymś naturalnym. Jak się okazuje, nie wszędzie jednak przebiegało to bezkonfliktowo. Do naszych czasów przetrwał opis interesującego wydarzenia z Gdańska. Przypomnijmy, że miasto leżało w granicach diecezji wrocławskiej. Prawdopodobnie w niedługim czasie po opuszczeniu Pomorza Gdańskiego przez zakon krzyżacki powstał konflikt między pasterzami wrocławskimi a mieszkańcami Gdańska. Co ciekawe, źródłem nieporozumienia była właśnie liturgia. Nie znamy w szczególności całego przebiegu konfliktu, wiemy jednak, że powstał on z powodu starań biskupów, aby wprowadzić w mieście własny porządek liturgiczny i zmienić panujące tam krzyżackie zwyczaje liturgiczne. W uproszczeniu można stwierdzić, że chodziło o wprowadzenie polskich zwyczajów liturgicznych. Pojawiły się nawet groźby ekskomuniki, zakazy i kary. Mieszczanie nie ulegli jednak naciskom. Sprawa dotarła aż do Rzymu. Papież Aleksander VI wydał 1 XII 1498 r. bullę, w której zezwolił na sprawowa-

⁷¹ Tamże, s. 345.

⁷² Tamże, s. 167.

⁷³ Tamże, s. 510.

⁷⁴ Tamże, s. 449.

⁷⁵ Tamże, s. 222.

nie godzin kanonicznych oraz nabożeństw we wszystkich kościołach Gdańska oraz okolicy „modus et consuetudo fratrum dicti ordinis”⁷⁶. Wspomniany zakon to, oczywiście, zakon krzyżacki.

Wydaje się, że z ksiąg krzyżackich korzystano na interesującym na obszarze bardzo często jeszcze przez cały XVI w. Na pewno zdecydowany przełom w ujednoczeniu ksiąg liturgicznych dokonał się po Soborze Trydenckim. Jednak i jego postanowienia wprowadzano etapami. Prześledzimy to zjawisko na przykładzie diecezji wrocławskiej, której znaczna część wchodziła w średniowieczu w skład państwa zakonnego. Już synody diecezjalne za biskupa Stanisława Karnkowskiego z lat 1568 i 1579 zobowiązywały duchowieństwo do nabywania nowego Mszału rzymskiego. Realizacja tego zarządzenia musiała przebiegać jednak niezadowolająco, skoro na synodzie diecezjalnym w 1586 r. jego uczestnicy postanowili zebrać pieniądze na zakup niezbędnych ksiąg liturgicznych, szczególnie dla ubogich parafii. Ustanowiono nawet specjalnych kwestarzy, którzy zebrane pieniądze mieli przeznaczyć na druk nowych ksiąg. Z postanowień kolejnego synodu, z 1589 r., dowiadujemy się, że składka ta przebiegała w sposób bardzo opieszale, księża nie chcieli płacić. Opornym zagrożono nawet karami, z ekskomuniką łącznie. Nakaz używania nowych mszałów, brewiarzy, antyfonarzy itd. powtórzył także synod zwołany przez bpa Hieronima Rozrażewskiego w 1598 r. Zalecenia i nakazy nie zostały jednak prawdopodobnie wszędzie wprowadzone, skoro o używaniu nowych ksiąg liturgicznych przypominają jeszcze synody XVII-wieczne⁷⁷.

Przypomnijmy, że w prowincji gnieźnieńskiej, do której należało Pomorze Gdańskie, a w późniejszym okresie także i diecezje chełmińska oraz warmińska, od końca XVI w. obowiązywała oficjalnie agenda, czyli rytuał biskupa Stanisława Karnkowskiego. Została ona wprowadzona przez synod piotrkowski w 1577 r.⁷⁸ Oznacza to, że

⁷⁶ Archiwum Państwowe w Gdańsku, Akta miasta Gdańska, Dyplomy, 300 D, 70, nr 137, 137a, 137b. Zob. T. Hirsch, *Die Ober-Pfarkirche von St. Marien in Danzig*, Theil 1, s. 214-219, Beilage 7, s. 18.

⁷⁷ Zob. J. Gręźlikowski, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej w świetle ustawodawstwa synodalnego*, Wrocław 2000, s. 331-334.

⁷⁸ W. Góralski, *Reformistyczne synody płockie na przełomie XVI i XVII wieku*, Płock 1983, s. 71.

dopiero od tego czasu zaczęto zdecydowanie ujednoczać liturgię. W związku z tym na interesującym nas terenie przez długi czas po 1466 r. można było używać krzyżackich ksiąg liturgicznych.

Na przykładzie krzyżackich ksiąg liturgicznych w sposób marginalny zasygnalizowano obszerny problem badawczy dotyczący księgozbiorów parafialnych na obszarze diecezji Polski północno-wschodniej. Dzięki zachowanym licznym źródłom inwentarzowym można stosunkowo dobrze odtworzyć znaczny zasób biblioteczny, jednak zagadnienie to oczekuje nadal na szczegółowe badania.

Liturgische Bücher des Deutschen Ordens
in den Pfarreien der Diözesen: Culm, Pomesanien, Ermland
und Włocławek (Leslau) nach 1466

Zusammenfassung

Krat der Beschlüsse des Zweiten Toruner Friedens 1466 wurde der Deutsche Orden verpflichtet, einen Teil seiner bisherigen Gebiete zu verlassen. Es stellt sich jedoch heraus, dass sich seine einzigartige Kontinuität in verschiedenen Dimensionen gerade dort feststellen lässt. Dies betrifft zum Beispiel liturgische Bücher. Beim Überblick über die Inventaraufzeichnungen aus den Gebieten der Diözesen: Culm, Pomesanien, Ermland und Pommerellischen Archidiakonats der Diözese Włocławek (Leslau) stößt man auf zahlreiche Informationen über die in einzelnen Pfarreien vorhandenen Buchsammlungen, darunter auch die liturgischen Bücher des Deutschen Ordens. Es lassen sich einige zehn Pfarreien nennen, in denen Messbücher, Brevier, Gradualien, Antiphoniere und kreuzritterliche Psalter aufbewahrt und mit Sicherheit immer noch bei der Liturgie gebraucht wurden. Das hier dargebotene Thema signalisierte nur marginal das umfangreiche Forschungsproblem, nämlich die Buchsammlungen in der Neuzeit auf dem Gebiet der Diözesen Nord-Ostpolens, das immer noch eine detaillierte Behandlung benötigt.

Über. Jolanta Gaca

II. RECENZJE I OMÓWIENIA